

**ULUSLARARASI BEŞERİ VE SOSYAL
BİLİMLER İNCELEME DERGİSİ (UBSBİD)**
**INTERNATIONAL HUMANITES AND SOCIAL
SCIENCE REVIEW (IHSSR)**

Volume: 4 Issue: 1 Year: 2020

**ZAMANIN VE MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜ: DAVID HARVEY’NİN PENCERESİNDEN
SERMAYENİN KENTLEŞMESİ**

Ahmet GÜNDÜZ *

MAKALE BİLGİSİ

Makale Tarihiçesi:
Başvuru: 10.05.2020
Revizyon : 28.05.2020
Kabul : 27.06.2020
Orcid Numarası :
0000-0002-4825-8575
Anahtar Kelimeler: David Harvey,
Sermaye Birikimi, Kentleşme,
Kapitalizm

ÖZ

Bu çalışmanın amacı; zaman, mekân, insan etkileşimini David Harvey'nin perspektifinden kapitalizmde sermaye birikiminin kentleşmeye yansımaları dâhilinde incelemektir. Bu doğrultuda bir literatür taraması yapılacaktır. Harvey'ye göre; kapitalizm, bünyesinde barındırdığı paradoksları kente ve kentleşmeye de yansıtmıştır. Zorunlu bir kentleşmeyi doğuran bu yansıtma derinlemesine analiz edilmelidir. Zira sermayenin kentleşmesinden çıkarılacak pek çok ders, karşı formlar ortaya koyabilmek için elzemdir.

**THE TRANSFORMATION OF TIME AND SPACE: THE URBANIZATION OF CAPITAL
THROUGH DAVID HARVEY'S WINDOW**

ARTICLE INFO

Article History:
Received: 10.05.2020
Revised : 28.06.2020
Accepted : 27.06.2020
Orcid Number:
0000-0002-4825-8575
Keywords David Harvey,
Capital Accumulation,
Urbanization, Capitalism

ABSTRACT

The aim of this study is to examine time, space and human interaction from the perspective of David Harvey within the reflections of capital accumulation in capitalism on urbanization. A literature review will be carried out in this direction. According to Harvey, capitalism has reflected its paradoxes embodies to the city and in urbanization. This reflection, which gives rise to mandatory urbanization, must be analyzed in depth. Because many lessons to be learned from the urbanization of the capital are essential in order to put forward counter-forms.

* Research Article/ Araştırma Makalesi

Cite As/ Alıntı: GÜNDÜZ A.. (2020), " Zamanın Ve Mekânın Dönüşümü: David Harvey'nin Penceresinden Sermayenin Kentleşmesi", Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi , 3 (2) ,50- 65.

1. GİRİŞ

“Saatin kendisi mekân, yürüyüşü zaman, ayarı insandır... Bu da gösterir ki, zaman mekân, insanla mevcuttur.”

Ahmet Hamdi Tanpınar –Saatleri Ayarlama Enstitüsü

David Harvey, sosyal bilimlerin kent, antropoloji ve coğrafya alanlarında ve bu alanlara-15. yüzyılda matematiksel ve idealist bir yaklaşımı içeren, Descartes tarafından homojen, sürekli ve sonsuz olarak formüle edilen ve akılcı bir nesnelleştirme arzusuyla ‘görüş’ ya da ‘görme eylemi’ aracıyla oluşmuş- uzamsallık fikrini eklemesiyle Marksist literatür içinde özgün bir konuma sahip, yaşayan, “kendine has” akademisyenlerdendir. Harvey, perspektif geliştirirken Henri Lefebvre’den önemli ölçüde etkilenmekle beraber onun, mekânsal ilişkilerin bağımsız ve belirleyici olduğu yönündeki iddialarına karşı çıkar. Zira Harvey’ye göre, mekân ve insan arasında kuvvetli bir bağ söz konusudur. Bu bağ; süreklilik arz eden bir etkileşimi ihtiva eder.

Günümüzün modern olarak kabul edilen toplumları ve ileri sanayi teknolojisiyle donanmış ülkeleri, kapitalist bir evrim sürecinden geçmişlerdir. Bu süreçte kapitalizm, sermaye birikimini ortaya çıkarmıştır. Harvey’ye göre bu sermaye birikimiyle kapitalizm, kendini yeniden üretmek için kentleşmek zorundadır. Ne var ki sermayenin kapitalist kentleşmesinin benzersiz bir mantığı ve benzersiz çelişki formları mevcuttur. Liberal ekonomik sistem, çeşitli aşamalardan geçerek de olsa dönüşümünü sürdürmeyi başarabilmiştir. Bu süreçte 20. yüzyılın başlarından 1970’lere kadar devam edilen Fordist üretim tarzı, bu tarihten sonra Post-Fordist, Neo Fordist veya Birikim Rejimi gibi adlarla anılan esnek üretim tarzına evrilmiştir. Kimi sanayileşmiş ülkelerde Keynesyen dönem sonrası geçiş döneminde korporatist kentleşme tarzlarına yöneliş, daha kapsamlı politik mücadeleye zemin oluşturmak üzere kent yönetiminde belediye sosyalizmine yönelik adımlar için uygun alan yaratsa da daha güçlü bir sınıf bilinciyle yürütülmesi gereken politika tarzına yönelmenin önünde güçlü engeller ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma kapsamında; liberal ekonomik süreç kısaca incelendikten sonra Harvey’nin gözünden, sermaye birikimi ve sermaye birikiminin kentleşmesi kapitalizmin ana çerçevesinde zaman-mekân-insan ilişkileri dâhilinde incelenecektir.

2. YİRMİNCİ YÜZYILDA LİBERAL EKONOMİNİN DÖNÜŞÜMÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Liberal ekonomide Klasik İktisat Ekolünün başlangıcı Adam Smith'in "*The Wealth Of Nations*" (Ulusların Zenginliği) eserinin yayınlandığı 1776 yılı olarak kabul edilir (2010). Smith'ten sonra David Ricardo, Thomas R. Malthus, Jean Baptiste Say, Nassau W. Senior, John S. Mill gibi ekolün önemli isimleriyle etkili dönemini yaklaşık yüz yıl sürdürmüştür.

Klasik İktisat Ekolünde, Jean Baptiste Say'ın "*her arz kendi talebini yaratır*" ünlü öndeysi 'Say Yasası' geçerlidir. Buna göre ekonomide talep yetersizliğinin ortaya çıkması söz konusu değildir. Başka bir ifadeyle Say Yasası; A firmasında yapılan üretim karşılığında elde edilen gelirin harcanması demek, diğer mallara talep anlamını taşır ki bu durum da diğer malların sektöründe gelirin artmasına ve dolayısıyla A firmasının malına da talebin artacağı iddiasına dayanır. Söz konusu Yasa, tasarruflar dâhil tüm gelirin harcanmasını gerektirir (Erdoğan, 1998).

Klasik İktisat Ekolüne göre; faiz oranı, 'reel faiz teorisi' adıyla anılan, tasarruf-yatırım eşitliğine göre belirlenir. Faiz oranı arttığında tasarruflar artarken yatırımın azalacağını; tasarruf fazlası olduğunda ise faiz oranı düşerken yatırım fazlası olduğunda faiz oranının artacağı görüşü hakimdir. Bu modelde paranın tek rolü fiyat düzeyini belirlemektir. Bu da 'miktar teorisi' ile izah edilir ki; para arzı arttığında fiyatlar artarken, para arzı azaldığında fiyat düzeyinin düşeceği iddiasına dayanır (Canikoğlu, 1996).

Fiyat intibakları yoluyla her zaman dengenin sağlanacağını yani, talep fazlasının fiyatları artırmasına karşılık arz fazlasının fiyatları düşüreceği iddiasında olan Klasik İktisat Teorisine göre, ekonomi her zaman tam istihdamdadır. Zira talep yetersizliği söz konusu değildir (Parasız, 2011:281).

Klasik İktisat Ekolünün esasını 'doğal düzen' ve 'faydacı felsefe' oluşturur. Bu ekolde, devlet ekonomiye müdahale etmediği sürece faaliyetler kendiliğinden gelişerek ekonomi dengeyi bulacaktır. Üreticiler karlarını, tüketiciler de elde edecekleri faydayı maksimize etmeye çabalarken toplumsal fayda da maksimize edilerek sağlanmış olacaktır. Bu toplumsal faydanın sağlanması işi ise piyasada 'görünmez el' ile gerçekleştirilecektir. 'Görünmez el' toplumsal faydayı maksimize edebilmek için; devlet müdahalesi olmaksızın, rasyonel olduğu kabul edilen bireylerin ekonomik faaliyetlerini özgürlükler kısıtlanmadan ve serbestlik içerisinde gerçekleştirilebilmesi ihtiyacındadır (Tayyar ve Çetin, 2013; Dinler, 2018).

Sanayi Devrimiyle beraber 18. yüzyılın sonlarından itibaren yükselerek yayılan makineleşme çağına paralel üretimin sürekli artırılma saiki, çalışma şartlarının yanı sıra hayat

şartlarını da zorlaştırmıştır. Çocuk işçilerin ortaya çıkması, kadın işçilerin çalıştığı ağır şartlar, sağlıksız kentler ve öne çıkan sağlık sorunları çalışan kesimin ve özellikle işçilerin sosyo-ekonomik açıdan korumaya alınmasını zorunlu kılmıştır. Bütün bu şartlarla beraber 1870’li yıllarda yaşanan ekonomik kriz, Klasik modelin iktisadi alana özgürlük sloganlarını tartışmalı hale getirmiştir. Refahı artırma ve piyasa başarısızlıklarının giderilmesi adına ise, Klasik İktisat Ekolünden bazı tavizler veren, Neo-Klasik model ortaya atılmıştır. Klasik İktisat Ekolünün minimal devlet veya jandarma devlet anlayışı, Neo-Klasik modelde yerini sınırlı müdahaleci devlet anlayışına bırakmıştır. Ardından liberalizmin 1929 Ekonomik Buhranında da yara almasının ardından Klasik İktisat Ekolü ve Neo-Klasik model önemini yitirerek yerini Keynesyen İktisat Ekolüne bırakmıştır. Tam adıyla, John Maynard Keynes’in teorisinde faiz oranı, likidite tercihi, reel sektör yatırımları, talep artırıcı politikalar, tam istihdam gibi konseptler, modelin anahtar kelimelerini oluşturmuştur (Dinler, 2018; 1998).

Keynesyen modelde, Klasik modelin aksine, ücretler ve fiyatlar yapışkandır. İşgücü talebi reel ücrete bağlı olmakla beraber işgücü arzı parasal ücrete bağlıdır. Keynesyen model, ekonomide tüm piyasalar dengede olsa bile işgücü piyasasının dengede olamayabileceğini, ilk defa, öngörmüştür. Model, işsizliğin baş göstermesiyle, üretim artarken ücretlerin ve/veya fiyatların artacağı iddiasına karşı çıkar. Zira işsizlik, ücretlerin düşmesini sağlayamaz (Savaş, 1997:514).

Para talebi konusunda Keynesyen modelde, ‘likidite tercihi teorisi’ ön plana çıkar. Buna göre; para talebi, üç güdüyle gerçekleşir. Bunlardan birincisi, işlem amaçlı para talebidir. İşlem amaçlı para talebi, günlük harcamaları yerine getirmek için ortaya çıkar. İkincisi, ihtiyat amaçlı para talebidir ki, beklenmedik harcamaları karşılamak için ortaya çıkar. İşlem amaçlı veya ihtiyat amaçlı para talepleri gelire bağlıdır. Buna karşılık ‘likidite tercihi teorisi’ nin üçüncü para talebi güdüsü; faiz oranına bağlıdır. Zira insanlar spekülasyon güdüsüyle de para talep edebilir. Esasen tahviller üzerinden bir spekülasyona işaret eden bu durum, bir malı ucuzken alıp pahalıya satmayı kastetmektedir (Aktan, 1994).

Keynesyen model, Klasik İktisat Ekolünün geliştirdiği ‘görünmez el’ söyleminin aksine, piyasanın başarı gösteremediğinde ve/veya yetersiz kaldığında toplumsal refahın ve sosyal eşitliğin tesis edilmesi açısından devlete aktif görevler yükler. Para miktarının faiz haddini, faiz haddinin yatırımları, yatırımların gelirleri, gelirlerin de istihdamı belirleyeceğini iddia eden Keynesyen model; devletin, asli görevlerinin yanı sıra, düzenleyici ve denetleyici olarak piyasaya müdahil olması gerektiğini savunur. Kaynakların kullanımında ve dağılımında etkinliğin sağlanması, ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi, gelirin

dağılımında adaletin sağlanması, ödemeler bilançosunun denkleştirilmesi gibi hususlarda devletin fonksiyonel rolü olmalıdır. Para ve maliye politikalarıyla devlet, ekonomiye müdahale etmelidir. Devlet, para politikalarında zorunlu karşılıklar, açık piyasa işlemleri, ıskonto (kırdırma) ve reeskont (ikinci kırdırma), kantitatif ve kalitatif kredi politikalarıyla; maliye politikalarında ise kamu harcamaları, bütçe, borçlanma, kamu gelirleri politikalarıyla ekonomiye müdahil olmalıdır. Bu politikalara ek olarak devlet; kambiyo rejimi ve denetimi, ihracatın teşvik edilmesi, tarifeler, anlaşmalı ticaret, miktar kısıtlamaları gibi unsurlarla piyasayı yönlendirici etkiye sahip olmalıdır (Parasız, 2011).

Keynesyen modelle devletin piyasa üzerinde etkisinin arttığı ve kamu kesiminin geliştiği “refah devleti” dönemi, 1970’lerde artan işsizlik ve enflasyonun beslediği stagflasyon ortamı ile son bulmuştur. Bu dönemde Klasik İktisat Ekolünün ve Neo-Klasiklerin fikirleri ekseninde liberalizmin özüne geri dönülmesini salık veren ve Neo-Liberal düşünce olarak anılan görüşler önem kazanarak yükselmeye başlamıştır. Bu düşünce temel olarak; özel mülkiyet, bireycilik, serbest ticaret, piyasa ekonomisi, tercih hürriyeti ve sınırlı devlet anlayışını benimsemiştir. Neo-Liberalizm savunucuları ekonomik özgürlüklerin yanında bireysel ve siyasi özgürlükleri de desteklemişlerdir. Kolektivist sistemlere karşı müsamahasız tutum takınarak serbest piyasa ekonomisini yüceltmişlerdir. Serbest piyasa ekonomisinin dayanağını menfaatlerini gözeten, özgür ve rasyonel birey anlayışı oluşturur. Üreticiler hangi malı ve hizmeti ne kadar üreteceklerine; tüketiciler de hangi maldan ve hizmette ne kadar tüketecekleri hususunda kararı kendileri vereceklerdir. Fordizmin ana teması olan kitle üretimi böylece yerini esnek üretime bırakmıştır (Ataay, 2007; Cahill & Konings, 2019).

Neo-Liberal düşüncenin öne çıkan akımları; Frederich V. Hayek öncülüğünde kurulan Neo-Avusturya Ekolü, Friedman’ın kurucusu olduğu Chicago İktisat Ekolü, James Buchanan tarafından kurulan Kamu Tercih ve Anayasal İktisat Ekolüdür.

3. ZAMANIN VE MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Kapitalist Üretim Sisteminde Kentleşmenin Ortaya Çıkışı

Karl Marks (2015b) kapitalist üretim tarzında paranın, malların, emek gücünün, üretimin ve yeniden üretimin sermaye dolaşım sürecindeki farklı durumları ve bir durumdan başka bir duruma geçişleri üzerinde durduğu ve bunu ‘metamorfozlar’ olarak kavramsallaştırdığı zamansal ve mekânsal dinamiklere yer vermiştir. Kapitalist sistemde sosyal hayatın yeniden üretimi adına şart olan kullanım değerleri, öncelikli amacı mübadele değerlerini yükseltmek

olan sermaye dolaşım süreci kapsamında mal olarak üretilir. Söz konusu dolaşım sürecini David Harvey, matematiksel olarak, şu şekilde formüllemiştir (2017:36):

$$P \rightarrow M \left\{ \begin{array}{l} EG \dots \ddot{U} \dots M' \rightarrow P + \triangle p \\ \ddot{U}A \end{array} \right.$$

Yukarıdaki formülde; P parayı, M ve M' malları, EG emek gücünü, ÜA hammaddeleri, makineleri, enerji girdilerini ve kısaca üretim araçlarının her türünü, Ü üretimi, $\triangle p$ karı sembolize etmektedir. Harvey'ye göre (2017:36-43); 'yapısal hareket yasaları'nı bulmak için Marks'ın irdelediği sistem esasen buydu. Marks; kapitalizmin büyümek mecburiyetinde olduğunu iddia eder. Bunun için teknolojiye canlılığı idame ettirmenin gerekliliğini, karın üretimde kullanılan emek gücünün sömürülmesine dayandığını ve bu durumun bir meta olarak kapitalistler ve emekçiler arasındaki temel sınıf ilişkisini ve sınıf mücadelesinin gidişatını belirlediğini savunur. Ek olarak, Marks'a göre (2015a); 'birikim için birikim, üretim için üretim' anlayışıyla büyümek mecburiyetinde olma durumu, böyle bir sınıf ilişkisi sisteminde üretici güçleri esastan değiştirme mecburiyetiyle sık sık çelişen bir tablo çiziyordu. Bu nedenlerle sistem Marks'a göre istikrarsızdır. Zaman zaman aşırı birikim krizlerine girerek arızalanacak bu sistem, hem sermaye fazlalarının hem de emek fazlalarının kullanılmadan var oldukları bir iktisadi düzene işaret eder. Harvey (2017; 2013) söz konusu fazlaları karlı bir şekilde üretime dâhil etmenin (*absorption*) bir yolu bulunmadıkça da sermayenin de emeğin de değer kaybedip yıkıma uğramasına yol açacağını savunur. Böyle bir üretim tarzı Harvey'ye göre (2017:35-37), mekânsal ve zamansal dinamiklere, Marks'ın verdiği önemden çok daha fazla önem vermemizi, gerektirir. Kentleşme ve üretim tarzındaki ilişkide, her bir durumun farklı bir coğrafi hareketlilik kapasitesine sahip oluşu ve geçişlerin kaçınılmaz olarak bir tür mekânsal hareketi de beraberinde getirdiği Harvey'nin üzerinde durduğu konulardandır.

Marks'a göre (2015a); paranın mübadeleye müdahalesi, satın almaların ve satışların zamanda ve mekânda birbirinden kopmasına sebep olur. Harvey (2017:37), sermaye dolaşımının incelenmesinin sağlıklı bir şekilde yapılmasının ve ilerleme kaydedilmesinin söz konusu kopmanın derecesini tespit etmekten geçtiğini savunur. Günümüzde haberleşme ve ulaştırma ağlarına yapılan yatırımlar, mekânsal engelleri azaltarak mübadele ilişkilerinin coğrafi sınırlarını geriye çekmiştir. Başka bir ifadeyle; zamansal dönüşüm, mekânsal yakınlıkları doğurmuştur. Kredilendirme sistemlerindeki radikal değişiklikler, zamansal

sınırlamaları zayıflatarak uzun dönemli yatırımların önünü açar ve birbirinden farklı sürelerle ve ürünlere sahip üretim sistemlerini bağdaştır hale getirir. Tüm bunlara karşılık, üretim araçlarının ve ara malların dâhil, satın alma ve satış işlemleri mekânsal uzaklığın aşılması sırasında zaman ve nakit kaybına yol açar. Başka bir deyişle; mal piyasaları, başarılı koordinasyonların önem kazandığı farklı coğrafyalardaki ticaret sistemlerine eklenir. Bu süreçte malların taşınması, nakliye süresi ve nakliye maliyetiyle sınırlanır. Ancak kredi, mekânsal faktörlerle sınırlansa da artık haberleşme ağlarının hızındadır. Her mal farklı bir hareket kabiliyetine sahip olsa da zaman ve maliyet coğrafi mekânsal ayrılıktan farklı olarak iki boyut eklemiştir. Sosyal ve coğrafi işbölümü; hem ihtimallere uyum demektir hem de üretim sürecinde devam eden ve içeriğinde insan, kültür ve teknoloji barındıran şartların sonucudur. Yine de mübadele açısından sermaye dolaşımı, zaman boyunca coğrafi bir harekettir. Mal piyasalarının coğrafi yapıları, sadece sermaye dolaşımının yansıması anlamına gelmez; kapitalizmin dinamiğinin gerçek belirleyici öğeleri olarak işlev görür (Harvey, 1975).

David Harvey (2012), emek gücünün alınması ve satılmasının üzerinde durulması gereken bir olgu olduğuna dikkat çeker. Zira emek gücü, başka metalden farklı olarak, her gün kendini yeniden üretmek zorundadır. Bu yeniden üretim, emek gücünün günlük işin sonunda işyerinden ayrılarak ertesi gün tekrar işbaşı yapması sürecini kapsamaktadır. Günlük emek piyasaları işe gidiş gelişin belli bir mesafesi dâhilinde oluşur. Harvey'e göre; mekânsal sınırlar esnektir. Yani; işgününde işin süresinin uzunluğuna, işe gidiş geliş süresine, işe gidiş gelişlerin maliyetine ve emek gücünün her gün yeniden üretimi bakımından makul olduğu kabul edilen, çoğunlukla sınıfsal mücadelenin kültürel bir kazanımı olan, sosyal koşullara bağlıdır. Dolayısıyla başlangıçta kent süreci, iş olanaklarının günlük emek gücü miktarıyla karşılanmasının ilkesel olarak mümkün olduğu, coğrafi anlamda bütünleşmiş emek piyasalarının biçimi ve işlemesi bağlamında ele alınması uygun görülür. Harvey (2017:38), sermayenin kentleşmesinin tarihinin, en azından kısmen, dönüşüm sürecindeki emek piyasası coğrafyasının tarihi olduğu kanısındadır.

Emek piyasası sürekli bir değişim süreci içindedir. Ulaşım ağında, günlük yolcu taşıma imkânlarını biraz daha geliştirmek adına büyük sermaye yatırımları yapılır. Ülke içindeki göçlerin ve nüfus artışının emek gücü arzını artırması aynı zamanda konut, sağlık, gıda gibi sektörlerde de büyük yatırımlar yapılmasını gerektirir. Emekçilerin özlem ve talepleri, genellikle, emek kıtlığı veya örgütlü sınıfsal mücadeleleri sonucunda arttığında emek arzını kalitatif ve kantitatif bakımdan etkiler. Böylece hem birikim hem de üretimdeki- yapısında insanı, kültürü ve teknolojiyi barındıran- sosyoteknik değişiklik olanakları üzerinde de etkili

olur. Farklı coğrafyalarda bulunan emek piyasaları arasındaki farklılaşmanın önemli bir kapsam kazanması bunun sonucudur. Aynı zamanda bu sonuç; kapitalist kentleşmenin ortaya çıkardığı yansımalarından bir tanesidir (Harvey, 2013).

Üretim aşamasında; ulaşım ve haberleşme başat bir istisna haricinde emek süreçleri, mamul malın üretimi için harcanan süre boyunca belli bir yere bağlanmıştır. Bu süreçte, demirbaş olarak addedilebilecek, birçok sabit teçhizat gibi hareketsiz sermayenin durumu ve onun ekonomik ömrü coğrafi hareket kabiliyet ve imkânını önemli ölçüde sınırlar. Bununla beraber hareket kabiliyeti, üretimin sosyoteknik koşullarına da bağlıdır. Genel Marksist literatürde üretimin bu türden sosyoteknik koşullarının dönüşümü, sanayinin bir sektörden diğer sektörlere yayılan ihtiyaçlar ve sonuçlarla birlikte kapitalistler arası rekabetin ve sınıf mücadelesinin sonucu olarak görülür (2015a). Buna karşılık Harvey'ye göre ise (2017:39); kapitalistler arası rekabet ve sınıf mücadelesi, avantajlı yerlerin hakimiyeti için mekansal rekabeti tetikler ve tercih edilen sosyoteknik kesim kısmen coğrafi konumun özelliklerine verilen tepkidir. Harvey, olguları bu perspektifle incelemenin toplumdaki sosyal ve mekânsal işbölümleri arasındaki ilişkileri daha sağlıklı irdelememizi sağlayacağı kanaatinde.

Harvey'ye göre (2017:39-43); üretim sürecinin birçok uzmanlaşmaya bölünmesi coğrafi çeşitlenmeye daha güçlü duyarlılık göstermeyi uygun hale getirir. Böylece kapitalistlerin farklılaşmalardan yararlanarak eskiye göre daha kısa sürede birikim yapmasına imkân tanır. Ayrıntı olarak kabul edilen fonksiyonlar da şirketlerin planlı yönetimi altında mekânda bölünebilir. Aynı zamanda bu durum, dünyanın farklı yerlerinde- tasarım, planlama, üretim, pazarlama fonksiyonlarının birbirinden ayrılmasından başka- nihai ürünün montajından önce kurulacak karmaşık üretim sistemi için de geçerlidir. Bu türden coğrafi ayrımlar ticaret modelleri üzerinde ciddi etkiler yaratır. Bununla beraber bütünleşmiş üretim şemalarının mekânsal bazda randımanlı olarak örgütlenebilmesi ölçüsünde uygulanabilir hale gelir. Bunun sonucunda çoğunlukla, mekânsal ayrılığı en aza indirmek için coğrafi yoğunlaşmanın cazip taraflarıyla bazı coğrafi avantajları kullanarak daha fazla birikim imkanı sağlayan coğrafi yayılma arasında dikkat çekici bir gerginlik doğar. Söz konusu gerginliğin nasıl giderildiğiyle doğrudan ilintili olarak kent sisteminin biçimi bakımından önemli sonuçlar ortaya çıkar. Fakat kent sistemi, mekanda gerçekleşen akımların sert zamansal eşgüdümünü kolaylaştıracak biçimde şekillendirildiği ölçüde gerilimin yatıştırılma şeklini etkiler (Harvey, 1988).

Kapitalist sistemde üretim, tüketimden genellikle piyasa mübadeleleri yoluyla ayrılır. Bu olgu, kentleşme ve kentin yapısı üzerinde çok büyük sonuçlar doğurur. İş mekânları ve zamanları tüketim mekânları ve zamanlarından zanaat veya köy kültüründe farklı tarzlarda

birbirinden ayrılır. Üretim aşamaları gibi tüketim aşamaları da daha fazla parçalanmaya başlar. Tüketimin mekânsal bölünmesi kent süreci açısından mekânsal işbölümü kadar önemlidir. Paris, New York ve Roma gibi kentlerin nitelikleri buna örnektir. Harvey'ye göre (2017:40); bu husus, Marksist literatürde yeteri kadar araştırılmamıştır.

Sermaye dolaşımının tamamına bakıldığında; üretim sürecinde yaratılan değer Pazar yerinde gerçekleşmesi adına nakit talebinin sürekli büyümesi gerekir. Harvey'ye göre (2017:40-41); nakit talebi üç kesimin birbirinden farklı güdüleriyle gerçekleşir. Emekçiler, erişebildikleri yaşama standardına göre ücret mallarını satın alırlar. Burjuvalar, ihtiyaç mallarının yanı sıra lüks malları da satın alırlar. Kapitalistler, makine ve tesisler dâhilinde yatırım mallarını ve ara malları satın alırlar. Burada Harvey, yukarıda gördüğümüz Keynesyen modelin- işlem, ihtiyat, spekülasyon- güdülerinden farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Güdü; Keynesyen modelde niyete göre belirlenirken, Harvey'de sınıf ilişkilerine göre belirlenmiştir.

Üretimde mekânsal işbölümü, sürekli akışın üzerine, mekânsal ve zamansal eşgüdümü ve maliyetin en aza indirilmesini zorunlu yükümlülükler haline getiren fazladan bir görev ekler. Nihai tüketim, özellikle burjuvaların lüks tüketimi, söz konusu durumlara daha az duyarlıdır. Zira nihai tüketimin belli ölçüde sabit sermaye teçhizatının kullanımını gerektirdiğini unutmamak gerekir. Harvey'ye göre (2017:41) bu teçhizat, sabitlenmiş ve uzun ömürlü olduğu ölçüde tüketim tarzı; miktar, nitelik ve coğrafi bakımdan durağanlık eğilimine girer. Tüketimin mekânsal bölünmesi hem kentlerdeki hem de çeşitli kentler arasındaki görece sosyal ve fiziksel mekânların kalıcı yapılaşmasını gerektirir.

Harvey'ye göre (1985:48-72); meta olarak altından açık uçlu kredinin kavranması güç belirsizliklerine kadar pek çok forma bürünen para, zamanda ve mekânda 'global güç yoğunlaştırmak' gibi ilginç bir niteliği de haizdir. Söz konusu güç, tarih boyunca dünya piyasasının tezahürü olmuştur. Harvey, paranın, muhtemel en geniş dağılımında olabildiğince büyük bir sosyal güç yoğunlaşmasını temsil ettiğini savunur. Mal ve emek piyasalarının coğrafi sınırlarını aşmak ve hem mekânsal işbölümünü hem de tüketimin mekânsal bölünmesini görülmedik ölçüde genişletmek adına kullanılabileceğini savunan Harvey, paranın coğrafi yoğunlaşmanın bütün sınırlarını aşıp, birkaç yerdeki birkaç kişinin mülkünde devasa bir sosyal gücün toplanmasını mümkün hale getireceği kanısındadır. Bunun yanı sıra para, sosyal güç kaynakları olarak zamana ve mekâna da hâkim olabilir. Kapitalist sistemde de güç, paranın kesintisiz olarak sermaye halinde kullanılmasını şart koşar.

Harvey para, finans ve kredi üçlüsüne sermaye dolaşımının 'merkezi sinir sistemi hiyerarşisi' benzetmesini yapar. Zira Harvey'ye göre (1985:313-401) söz konusu üçlü; sermaye

dolaşımını düzenleyen, yöneten ve özel piyasa hareketleri yoluyla sınıfsal çıkarı ifade eden bir ilişki içindedir. Finans piyasaları; mal ve emek piyasalarından, üretim karşısında belli bir özerklik kazanarak, ayrılır. Bu biçimde kent merkezleri, coğrafi yapının hiyerarşik düzenleniş biçimi kapsamında eşgüdüm, karar alma, yönetim merkezine dönüşür. Harvey (2017:42), sermaye akımının giderek artan ayrılma ve bölünmeler ortamında zamansal ve mekansal eşgüdümü zorunlu kıldığını savunur. Zira ona göre; maddi bir sürecin sermaye birikiminin sürdürüleceği bir tür ‘rasyonel peyzaj’ olarak kentleşme olmadan tahayyül edilmesi olanaksızdır. Bu surette sermaye birikimi ve kentleşme süreci birlikte yol alırlar.

Birçok dilde kullanılan ünlü “*vakit nakittir*” sözü, Harvey’ye göre (2017:41-42); başlangıçta yapılan harcamanın kar ilavesiyle geri alınması arasında geçen, sermayenin devir süresinin çok önemli bir büyüklük olmasından gelir. Zira kar, üretim sürecinde belli bir sürede ortaya konan artı değer gerçekleşmesine bağlıdır. Bu durum bir süreklilik arz eder. Nasıl ki zaman, Bergson’ın (2007:82) ifade ettiği gibi, “*ayrı ayrı anlar ya da olaylar serisi değil, gerçekte sürekli bir oluşum*” ise kapitalist sistemde de rekabet, devir hızını artırmak için baskı yaratır. Dolayısıyla kar güdüsü de sürekli bir oluşum halini almak zorunluluğu hisseder. Harvey’ye göre (2017:43); rekabetin yarattığı baskı, mekansal bağlamda da tezahür eder:

“Mekânda hareket zaman ve para tükettiğinden, rekabet kapitalizmi mekânsal engelleri ortadan kaldırmaya ve zaman yoluyla mekânı yok etmeye zorlar. Mekânda ve zamanda daha verimli eşgüdüm kapasitesi oluşturmak kapitalist kentleşmenin alâmetifarikalarından biridir. O halde sermaye dolaşımının incelenmesine dayalı değerlendirmeler, kent matrisinin ve birikim için ‘rasyonel peyzaj’ın kesintisiz değişimine maruz kaldığını gösterir. Yani sermaye birikimi, teknolojik yenilik ve kapitalist kentleşme bu anlamda da birlikte yürümek zorundadır.”

David Harvey (1988; 2012), Karl Marks’ın *Kapital* adlı eserinin birinci ve ikinci ciltlerine göndermede bulunarak sermayenin birincil ve ikincil döngüleri olarak kavramsallaştırdığı bir yorumlamayla söz konusu durumu benzetmelerle daha anlaşılır kılmıştır. Birincil döngüde Harvey, doğa olaylarından benzetme yaparak nasılsa yeryüzündeki suyun denize akması, buharlaşarak yağmura dönüp tekrar yeryüzüne inmesi jeolojik zaman içinde değişmekle beraber kısa zamanda sabit bir halde, yani bir sonraki yıl da benzer doğa olayları şeklinde bir döngü halini alıyorsa, para da metaya ve ardından yeniden paraya dönüşebilmektedir. İkincil döngüde ise, artık sabit olmayan ve artı değer, rant gibi hedefler doğrultusunda sermayenin hacimsel anlamda arttığını, bu artışın zorunluluk taşıdığını ifade eden Harvey, sermayenin sarmal bir hortum gibi gitgide büyüyen, krizlerle durguya uğrayan fakat kendi içinde canavarlaşarak vahşi kapitalizme boyut kazandıran bir süreci anlatır.

3.2. Sermayenin Kentleşmesi

Kent süreci kapitalizmin dinamiklerinde çok önemli bir yer tutar (Lefebvre, 2019). Harvey'ye göre (2017:85) bu durum; birkaç faktörden ileri gelir. Bu faktörler aynı zamanda kentleşmenin ekonomik hedefleridir. Bu hedefler; ekonomik fazlaların kullanılması, üretimi, temellükü (*appropriation*) ve massedilmesinden (*absorption*) ibarettir.

Harvey'ye göre (2017:85-92); kapitalizmin sınıfsal karakteri temellükün belli bir tarzını ve ekonomik fazlanın çatışmalı ve bazen birbiriyle uzlaşması mümkün olmayan sermaye ve emek formları arasında bölünmesini zaruri kılar. Uzlaşmazlık giderilemezse kapitalizm, hem emeğin hem de sermayenin değer yitirmesinin ve yıkıma uğramasının yaratacağı enerjiyi ihtimaller dâhilinde hesap etmelidir. Berman'ın (2013:100): "*dünya tarihinin en yıkıcı egemen sınıfı*" dediği burjuvazi için Harvey de (2017:85): "*yaratıcı yıkım ustası*" yakıştırmasını yapmıştır. Harvey, kapitalizmin sınıfsal karakterinin ekonomik fazlaların kullanım, üretim, temellük ve massedilme biçimini anlamını kökten değiştirdiğini, kentleşmenin anlamının da benzer tarzda yeniden tanımladığını savunur. Ayrıca yukarıda bahsedilen dört hedefi, kapitalist kentleşme tarihinin dayanağı olarak görür. Ona göre bu dayanak; ticaret kentinde fazlaların kullanılması, sanayi kentinde fazlaların üretimi, Keynesyen kentte fazlaların massedilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Odak noktası değişse bile bu dört hedef, bütünleşmiş bir süreç içinde her zaman birbirinden ayrılmış durumdadır. Asıl olan; mekânda ve zamanda nasıl bir arada işlev gördükleridir. Kapitalizmin kendine has sınıf ilişkileri temelinde sermaye dolaşımının zamansal ve mekânsal dinamiklerinin yeniden inşa edilmesi kapitalist üretim tarzının bütünleşme noktalarını gösterir. Fakat Keynesyen modelin etkili olduğu dönem sonrası geçiş sürecindeki kentleşme olgusunda görüldüğü gibi kent düzenlemesinin özel formu ve onun mekânsal ilişkileri örgüsünde ekonomi dikkate alındığında her türlü strateji demeti muhtemeldir (Harvey, 2017:86).

Kentleşme yukarıdaki hedeflerin- fazlaların kullanımı, üretilmesi, temellükü, massedilmesi- tezahürü olarak takdim edilebilirse de aynı zamanda bu hedefler kentleşme sayesinde mümkündür. Aynı şekilde fazlalar kentsel bozulma ve sosyal yozlaşma sürecinde değer kaybeder ve tahrip olur. Ancak kapitalizm kendini yeniden üretmek için kentleşmek mecburiyetindedir. Her ne kadar sermayenin kentleşmesi çelişkiler yaratsa da bu durum böyledir (Harvey, 2017:93-132).

Kent hayatına dair araştırmalar emekçiler, patronlar, konut inşaatçıları, tüketiciler, mahalle sakinleri, politik aktivistler, borçlular, alacaklılar gibi çok çeşitli roller üstlenmiş

insanları ortaya çıkarır (Harvey, 1985). Üstelik bu roller birbirleriyle uyum içinde olmak mecburiyetinde de değildir. Bireyler her türlü stresi ve gerilimi özüksedikleri gibi bireysel ve toplumsal uyuşmazlıkların dışavurumu artar. Buna karşın Harvey’de kentleşme (2017:87); *“mekanda ve zamanda bütün çekişen kuvvetleri mutlaka bağdaştırmak için değil, hem yıkıcı hem de yaratıcı sosyal dönüşüm imkanlarına yönlendirmek için kucaklayabilecek bir insani organizasyon tarzıdır.”*

Harvey’ye göre (2017:88) kentler arası rekabet, kapitalizmin dönüşüm sürecindeki önemli belirleyicilerinden biri ve onun eşitsiz coğrafi gelişimi açısından temel öneme sahiptir. Piyasanın ‘görünmez eli’nin bencilliği, hırsı ve ileri görüşlü olamayışı- Adam Smith’in herkes için faydalı bir genel sosyal tabloya dönüştürdüğünü savunmasının aksine- bu rekabetin ahenkli bir bütün olabilme potansiyeli taşımadığını gösterir. Ayrıca Harvey, Marks’ın izah ettiği üzere, kentler arası rekabetin ‘görünmez eli’ ne kadar mükemmelse sermaye ve emek arasındaki eşitsizlik ve kapitalizmin istikrarsızlığının da aynı ölçüde artacağını savunur ve şiddetlenen rekabetin uzun vadede kapitalist krize giden yolu hazırladığını iddia eder.

Amerika Birleşik Devletleri’nde 1973 sonrasındaki enerji piyasası verimliliğinde Güneş Kuşağı olarak anılan- ABD’nin güneydoğusu ve güneybatısı arasında uzanan uzun yaz mevsiminin hüküm sürdüğü bölgedeki- kentlerin istikrarlı gelişmesinin, petrol fiyatlarındaki düşüşle birlikte, yerini hızla ekonomik çöküşe bırakmasına değinen Harvey, malum dört hedef konusunda artan kentler arası rekabet şartlarında kentlerin karşılaşması olağan hızlı dönüşler olduğunu savunur. ABD’de Houston, Denver, Dallas kentlerinin ve Silikon Vadisi olarak bilinen ileri teknoloji merkezlerinin yaşadığı sıkıntıları bu duruma örnek olarak gösterir. Harvey’ye göre (2017:88-89); ABD’deki kumanda ve tüketime yapılan vurgu üretim değil de temellük üzerinde yoğunlaşmaya yol açmaktadır. Söz konusu durum uzun vadede, karlı üretim olanaklarının azalmakta olduğu bir dünyada giderek daha fazla kentin ticaret merkezi olmasıyla beraber vahim jeopolitik tehlikeler yaratmaktadır ve iki dünya savaşının başat nedeni bu gerilim türüydü.

Lefebvre’in (1976), kent için “beklenmeyen yeri” tabirini kullanmasına atfen Harvey (2017:90-91), olumlu veya olumsuz bağlamda her türden ihtimalin gerçekleşmesinin kentlerde mümkün olduğuna vurgu yapar. Harvey’ye göre kapitalizm, kendini sürekli radikal bir biçimde değiştirerek; değer ve geleneklerini muhafaza etmek ve birikime yeni alanlar açmak için onları ortadan kaldırma zorunluluğu duymak arasında gidip gelmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri’nde Keynesyen dönem sonrası geçiş döneminde korporatist kentleşme biçimlerine yönelik belediye sosyalizmine yönelik hareketler için müsait bir ortam

yaratmıştır. Ancak böyle bir ortamın değerlendirilmesi için Harvey'ye göre (2017:91), Amerika'da kent politikasının güçlü sınıf bilinciyle yürütülmesi gerekmektedir. Böyle bir sürecin önünde ise önemli engeller vardır. Paranın bireyciliği, aile ve topluluk bilinci, devlet yönetiminin ve yerel yönetimin şovenizmi iş sürecindeki sınıfsal ilişkilerin deneyimiyle rekabet eder ve herkesin görece özümsemiği çatışan ideolojiler karmaşasını ortaya çıkarır Harvey, 1985).

Harvey'ye göre (2017:92); sermayenin kentleşmesi, kapitalizme alternatif arayışında karşımıza çıkan problemler dizisinin önemli bir parçasıdır. Sermayenin nasıl kentleştiğinin anlaşılmasının yanı sıra kentleşme sürecinin sonuçlarının anlaşılması sosyalizme geçişe dair bir teoremin kurulması için zaruri şarttır. Harvey (2013:283), sömürüye dayalı şehircilik anlayışından insan türüne yakışır bir şehirciliğe dönüşümü gerçekleştirecek olanın devrimci pratik olduğunu iddia eder. Harvey (2017:92) bu hedefin gerçekleştirilmesi için; nasıl ki bir zamanlar kapitalizmin yaşaması bakımından kapitalist kent hayatı bir önem taşıdıysa, sosyalizme geçiş için de sosyalist forma uygun bir kentleşme biçimi oluşturmanın yine hayati önem taşıdığını savunur.

4. SONUÇ

Kentler, M. Ö. 5000'li yıllarda, kurulduğunda suyun tarım amaçlı verimli kullanımı temel saik idi. Örgütlenme su kanallarının yapımı ve onarımı sayesinde gerçekleşmişti. Bu aşamayı neolitik devrim kapsıyordu. Kapitalizmin yükselişi ve ardından sanayi devriminin gerçekleşmesiyle kent, birçok açıdan girift bir hal aldı. Devletin örgütlenmesinden günlük yaşama, teknolojiye tıp bilimine ve hatta sanata yaşanan tüm değişimler kenti de etkiledi. Bu süreçte kent birçok çelişkiyi barındırdı. Üstün insanın ortaya koyduğu en üstün yapı olan kentlerde insani adımların en yankı uyandıranları atıldı. Bunun yanında insanlık onurunu zedeleyen adımların atıldığı, savaşların, yıkımların, en yüksek suç oranlarının gerçekleştiği yer yine kentler oldu.

Harvey'nin gözünde kapitalizm kendini sürdürebilmek ve yeniden üretmek için kentleşmek zorundaydı. Dolayısıyla kapitalizmin kendi iç çelişkileri kentlere de yansımıştı. Sanayi devrimiyle uygulanan liberal politikalarının dönüşerek sürdüğü günümüze kadar her aşamada kapitalizmin çelişkileri kentlerde kendini gösterdi. Klasik İktisat Ekolünün öğretilerinin uygulandığı dönem 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşanan ekonomik krizlerle son bularak yerini Keynesyen İktisat Modeline bırakmıştır. Keynesyen anlayış, Klasik İktisat Ekolünün "*birakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*"

mottosundaki otoritenin her türlü müdahalesini reddinin aksine, devletin piyasa üzerinde düzenleyici ve denetleyici rolünün gerekliliğini kabul etmiştir. 1970'lerde vuku bulan stagflasyon, Keynesyen modelin sorgulanmasına neden olarak onun sonunu getirmiştir. Bu aşamada liberalizmin özüne dönülmesinin şart olduğunu öne süren sesler yükselmeye başlamıştır. Klasik İktisat Ekolü döneminde üretim fazlası sorunu aynı zamanda tüketim kıtlığı sorununa işaret etmekteydi. Zira alım gücünün yokluğu üretilen mallara çoğu kesimin erişimini engelliyordu. Keynesyen modelle yaratılan orta sınıf alım gücü sorununu ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla liberal ekonominin özgürlükçü anlayışına geri dönmek için bir engel kalmamıştı. Kapitalizm, tüm çelişkilerine rağmen, kendini yeniden üreterek olanca hızıyla kentlerde var olmaya devam etmeli, kar güdüsü ve rekabet piyasayı canlandırmalıydı. Bu saiklerle 1980'li yıllardan itibaren Neo-Liberal ekonomi modeli, devleti de etkisi altına alarak, uygulanmaya başlandı.

David Harvey Marksist literatüre eklemeler yaparak, kendi akademik ilgi alanı olan, coğrafya temelli bir yeniden üretim gerçekleştirmiştir. Harvey'nin etkilendiği en önemli isim esasen Henri Lefebvre'dir. Yalnızca iki hususta Lefebvre'den ayrılır. Bunlardan birincisi; Lefebvre'de kapitalist kentleşmede mekânın başlı başına belirleyici tek unsur olduğu iddiasıdır. Harvey buna insan unsurunu da eklemiştir. Zira Harvey'ye göre zamansal bağlamda mekân ve insan etkileşim halindedir. İkincisi ise; Lefebvre'in, kapitalizmin kentlerde mekânın yeniden üretimi ile ayakta kaldığı iddiasıdır. Harvey buna da katılır; ancak iddiayı eksik görür. Harvey, kapitalizmin kendini yeniden üreterek ayakta kalmak için kentler üzerinde kurduğu tahakküme dikkat çeker.

Kapitalist üretim aşamasında zaman-mekân-insan ilişkileri kapsamında, tüm çelişkileriyle birlikte kentleşme sürdürülebilmiştir. Esasen söz konusu çelişkiler kapitalizmin kendi iç çelişkilerinden ileri gelmektedir ve kapitalizm kendini yeniden üretmek dolayısıyla ayakta kalabilmek için kentleşmek mecburiyetindedir. Bu sebeple kapitalist kentleşme formları ortaya koymuştur. Bundan hareketle Harvey, sosyalizme geçiş için; sermayenin kentleşmesinin tahlilinin iyi yapılması ve ardından söz konusu tahlilden dersler çıkararak sosyalist bir kentleşme formu ortaya koymanın zorunlu bir koşul olduğunu ileri sürer. Zira Harvey'ye göre, sermayenin kentleşmesiyle ve bunun sonuçlarıyla yüzleşmeyen hiçbir sosyalist hareketin başarıya ulaşması mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Aktan, C.C. (1994). Çağdaş liberal düşüncede politik iktisat. Ankara: Takav Matbaacılık.
- Ataay, F. (2007). Neoliberalizm ve devletin yeniden yapılandırılması. Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.
- Bergson, H. (2007). Madde ve bellek. (Çev. Işık Ergüden). Ankara: Dost Kitabevi.
- Berman, M. (2013). Katı olan her şey buharlaşıyor.(Çev. Bülent Peker ve Ümit Altuğ). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Cahill, D. & Konings, M. (2019). Neoliberalizm. (Çev. Onur Orhangazi). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Canikoğlu, M. (1996). Liberalizm. İstanbul: BDS Yayınları.
- Dinler, Z. (2018). İktisada giriş. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Erdoğan, M. (1998). Liberal toplum liberal siyaset. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Harvey, D. (1975). The political economy of urbanization in the advanced capitalist societies – The case of United States. (içinde) The Social Economy Of Cities, (Haz. G. Gappert & H. Rose), Annual Review Of Urban Affairs no.9. Beverly Hills.
- Harvey, D. (1985). Consciousness and urban experience. Oxford.
- Harvey, D. (1988). Geographical and geopolitical consequences of the transition from fordist to flexible accumulation. (içinde) America's new market geography, (Haz. G. Sternlieb ve J. W. Hughes. New Brunswick, N.J.
- Harvey, D. (2012). Sermayenin sınırları. (Çev. Utku Balaban). Ankara: Tan Kitabevi.
- Harvey, D. (2013). Sosyal adalet ve şehir. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Harvey, D. (2017). Kent deneyimi. (Çev. Esin Soğancılar). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Keynes, J. M. (1998). A revision of the treaty. Youcanprint.
- Lefebvre, H. (1976). The survival of capitalism. (Çev. F. Bryant). Londra.
- Lefebvre, H. (2019). Mekanın üretimi. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Marks, K. (2015a). Kapital. (Çev. Mehmet Selik). Cilt 1, İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Marks, K. (2015b). Kapital. (Çev. Hüseyin Can Erkin). Cilt 2, İstanbul: Yordam Kitap.

Parasız, İ. (2011). Keynesyen ve Keynes sonrası makro ekonomi. Bursa: Ezgi
Kitabevi.

Savaş, V. F. (1997). İktisadın Tarihi. İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu Yayını.

Smith, A. (2010). The wealth of nations. New Jersey: John Wiley & Sons.

Tayyar, A. ve Çetin, B. (2013). Liberal iktisadi düşüncede devlet. *C.Ü. İktisadi ve
İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 107-120.